

УДК 72.01.036.012

старший науковий спробітник **Чобітько О.М.**
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ ВСІХ СВЯТИХ НА ЕКОНОМІЧНІЙ БРАМІ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

Анотація. В статті описується історія і архітектура церкви Всіх Святих Києво-Печерської Лаври у Києві – пам'ятки українського бароко, її специфічні риси, настінний живопис, конструкції і будівельні матеріали. Були проаналізовані історичні джерела, які описують церкву Всіх Святих.
Ключові слова: бароко, Україна, Києво-Печерська Лавра, церква Всіх Святих.

Актуальність дослідження Всіхсвятської церкви Києво-Печерської Лаври пояснюється багатьма причинами. Насамперед цей храм є яскравим зразком так званого українського козацького «гранчастого» бароко високого періоду розвитку стилю. По-друге, Всіхсвятська церква є важливою містобудівною домінантою і невід'ємною складовою ансамблю Верхньої Лаври; вона акцентує ансамбль з боку Економічної брами. По-третє, внаслідок аварійного стану церква потребує негайних реставраційних протиаварійних робіт.

Церква Всіх Святих була побудована над північною, так званою Економічною брамою в 1696-1698 рр. як фундація гетьмана І. Мазепи, коштом якого в цей період зводяться також монастирські мури Лаври, в систему яких входить і названа церква. В пам'ять про фундатора будівництва церкви, в картуші північного фасаду над проїздом було вміщено його герба[17].

Через Економічну браму здійснювалося ввезення до Лаври господарських припасів і матеріалів, звідси походить її специфічна назва. Проведені за різних часів дослідження віддають авторство церкви будівельних справ майстру Дмитру Оксамитову (Аksamитову). Проте, період зведення церкви (1696-1698 рр.) та відомості про приїзд майстра за наказом Петра I до Києва (1700 р.), спростовують дане припущення. Церкву було відновлено в 1718-1727 роках.

Всіхсвітська церква знаходиться за адресою вул. Лаврська,9, (за генпланом – корпус № 82). Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.63 № 970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави”, Міжурядовим комітетом ЮНЕСКО по збереженню всесвітньої культурної і

природної спадщини в 1990 р. архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври внесений до Списку всесвітньої спадщини.

Указом Президента України від 13 березня 1996 р. № 181/96 Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику надано статус Національного. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.01 № 1761 занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під №4[18].

Церква Всіх Святих розташована в північному пряслі монастирського оборонного муру, за віссю північ-південь, і разом з Економічним корпусом, Келіями клирошан, Келіями соборних ченців, а також Ремісничими келіями відіграє важливу роль у формуванні оглядового коридору північного фасаду Успенського собору та оглядового сектору Соборної площі (рис.1). Завдяки всефасадності – рівнозначності усіх чотирьох фасадів церква є важливим архітектурним акцентом, що фіксує ключову ділянку архітектурного середовища, де шлях (під'їзд до Лаври) перетинається з межею (монастирським муром).

Знаходиться церква на рівній площині південно-східної частини Печерського плато, плато Верхньої Лаври, що розташоване над крутим схилом правого берега Дніпра, та характеризується абсолютними відмітками 189,551-189,09 м. З південної, західної (рис.2) і східної сторін територія, що оточує Всіхсвятський храм, щільно забудована громадськими і господарськими спорудами Лаври. Північним фасадом церква виходить до міської забудови, яка розташована вздовж Лаврського провулку, замощеного гранітною бруківкою.

Церква Всіх Святих, подібно до Троїцької надбрамної церкви Лаври, є двоярусною спорудою (рис.3). В першому ярусі (рис.4) по осі північ-південь розміщується в'їзна брама, перекрита коробовим склепінням. По обидва боки від неї знаходяться допоміжні приміщення. В плані перший ярус храму має форму рівнораменного хреста, форма якого більш чітко повторена в плані самої горішньої церкви. Пам'ятка є яскравим зразком національної архітектури доби розквіту бароко, на якій позначилися кращі традиції дерев'яної сакральної архітектури. Композиційно вона відтворює типовий п'ятизрубний, п'ятиверхий храм, в якому бічні верхи розташовані на раменах хреста і за розміром менші від центрального. Подібно до зрубної конструкції кожне рамено має п'ять вибагливо декорованих граней, закріплених по кутах пілястрами з численними поясками та оригінальної форми капітелями. Декоративні ніші, високі прорізи аркових вікон, вміщених у нішах п'ятикутного обрису і облямованих розвиненим за формою наличником та ефектно розкріпований по гзимсу карниз утворюють гру світла і тіні та надають усій споруді урочистого, святкового

Рис.1 Видгляд церкви Всіх Святих з південного боку

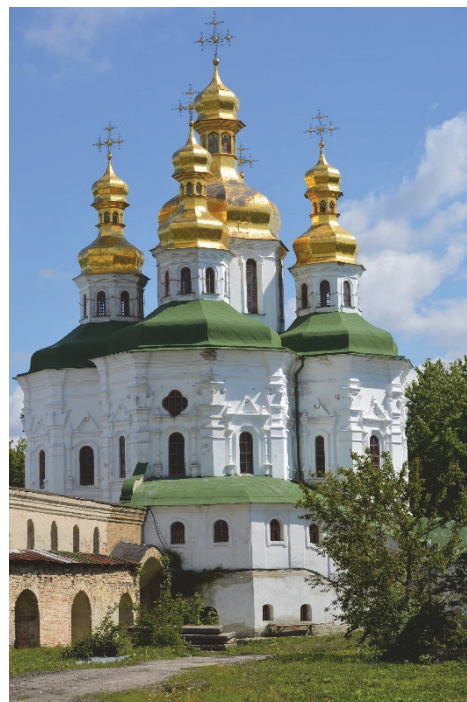

Рис.2 Видгляд церкви Всіх Святих із заходу

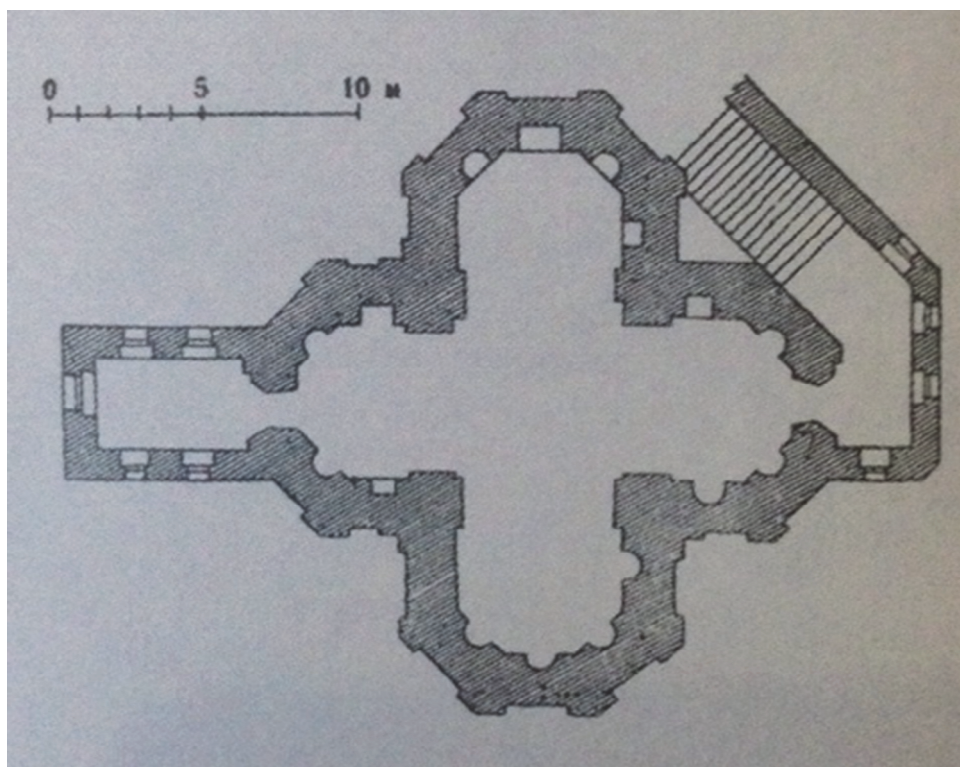

рис.3 План II ярусу церкви

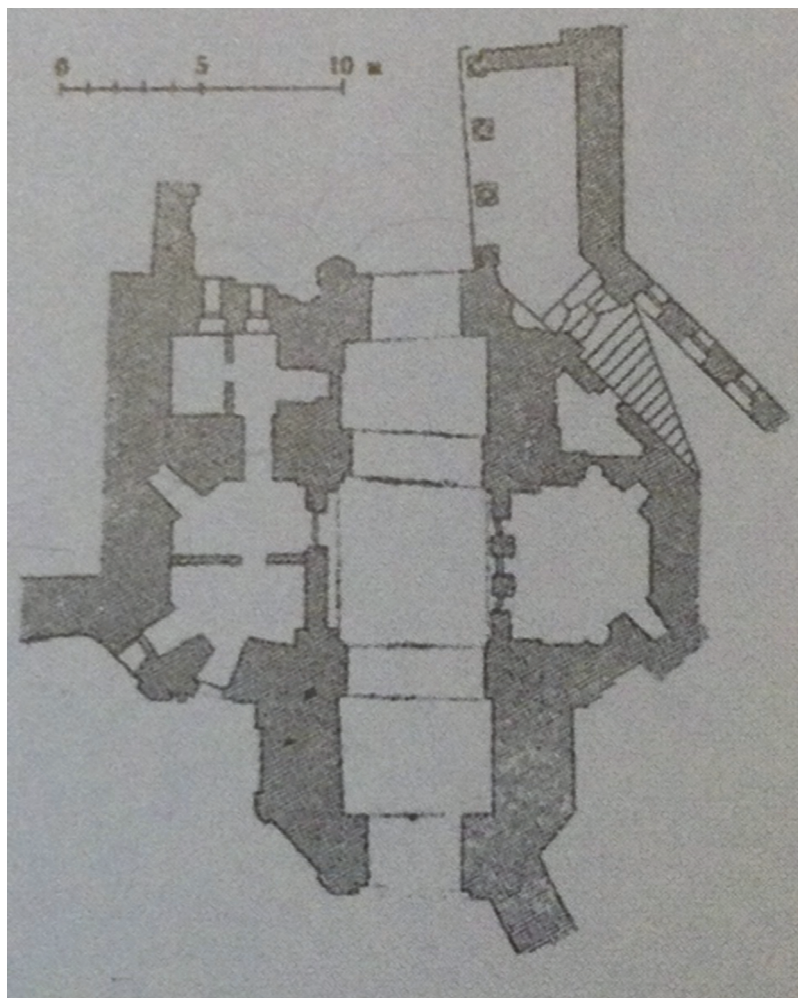

рис. 4 План I ярусу церкви

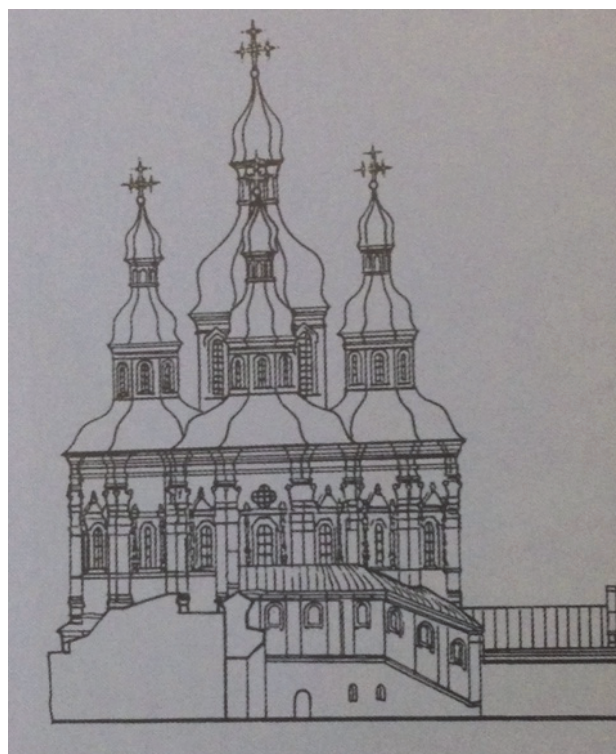

рис.5 Креслення західного фасаду

характеру. Споруда має вишукані пропорції в цілому і гармонійне співвідношення окремих її частин – зокрема.

Об'єм Всіхсвятської церкви є масивним, але вертикальне тричастинне членування його фасадів підхоплене динамікою підбанників і грушовидних бань, створюють відчуття легкості та стрункості споруди. Підбанники восьмигранні, їхні вікна видовжені, з напівциркульним завершенням, обрамовані простою профільованою лиштвою. Маківки встановлено на восьмигранні ліхтарики, в кожній з граней яких розміщено зображення святих. Бані та маківки позолочені. З урахуванням оточуючої забудови підхід до верхнього ярусу – т.з. горішньої церкви влаштовано з південно-західного боку через прибудовану аркаду, яка утворена чотирма колонами і увінчана з причілкового (південного) боку бароковим фронтоном з пишним ліпленням оздобленням. З аркади до церкви ведуть масивні дубові сходи, розміщені в галереї, яка освітлюється вісьмома вікнами.

Внутрішній простір церкви відзначається єдністю. В основі храм має хрещату структуру з висотно розкритим до zenіту бані простором кожного рамена. Розміри будівлі в плані становлять 31,0 x 22,5 м, висота церкви до головного хреста 31,5 м, будівельний об'єм – 7500,0 м³.

Під час пожежі 1718 р. постраждала також і церква Всіх святих – згоріли всі її дерев'яні конструкції. Відновлена Всіхсвятська церква була в 1718-1727 роках. Наступним етапом розбудови церкви було спорудження ризниці біля західного фасаду (рис.5). Вона відокремлювалась від нижнього ярусу вузьким коридором, який первісно міг бути без перекриття. Пізніше коридор перекрили цегляним склепінням, одна з п'ят якого спиралась в пазу стіни ризниці, а інша – на стіну, змуровану впритул до стіни церкви. Той факт, що ризниця була побудована не одночасно з основним обсягом церкви, встановлено дослідженням, виконаним Республіканськими спеціальними науково-реставраційними виробничими майстернями в 1957 році.

Первісно монастирські (фортечні) мури прилягали безпосередньо до церкви. Для спорудження ризниці частину муру було розібрано, що також доведено дослідженнями 1957 р. Час спорудження ризниці точно не встановлено, припускається, що ризницю могли спорудити в II-й половині XVIII століття [17].

Окрасою об'ємно-просторової композиції Всіхсвятської церкви є галерея над сходами до церкви і аркада – лоджія. На обмірних кресленнях архітектора А. Меленського, виконаних в 1825 р., на західному фасаді церкви галерея сходів і аркада не позначені, що наводить на думку, що вони були прибудовані до церкви після 20-х років XIX століття. Цегляний декор галереї невибагливий – архітектурні тяги виконані з профільованої цегли. В той же час надзвичайно

мальовниче виглядає аркада – лоджія, що розташована перед входом до церкви. Три арки спираються на круглі колони зі своєрідними капітелями і базами без стилобата. Арки обрамовані плоскими архівольтами із замковим каменем. Ошатно виглядає причілковий фронтон, що поєднує пластику архітектурних деталей з ліпленим декором, на двох його пілястрах розміщені волюти, які разом з картушем утворюють виразне завершення фронтона.

В період німецької окупації 1941-1943 років церква Всіх святих зазнала значних втрат: була зруйнована покрівля, втрачено в значній мірі тиньк зовнішніх стін, пошкоджено декор. Реставраційні роботи в повному обсязі були здійснені в 1957-1959 роках Республіканськими спеціальними науково-реставраційними виробничими майстернями Держбуду УРСР (автор проекту реставрації – архітектор Є.Лопушинська)[5].

У 1969-1973 роках художники-реставратори В.Бабюк, А.Марампольський, Г.Честнейший, К.Святусь, А.Колода провели реставрацію живопису церкви, а Р.Юсим, В.Подкопаєва, А.Беляй – консервацію іконостасу.

До нашого часу значна кількість зображень іконостасу не збереглися. Лише завдяки написам над кожним з медальйонів, в яких розташовувався Святковий ряд, стає відомим їхній сюжет, хоча трактування, манера виконання, тощо, залишаються недослідженими[4].

В нижньому (Новозавітному) ряді втрачено три зображення, в другому (Намісному) ряді втрачені всі зображення, окрім Рівноапостольного князя Володимира та Рівноапостольного царя Костянтина на північному та південному (паламарних) входах до вівтарної частини. В Святковому ряді (чині) втрачено п'ятнадцять із сімнадцяти зображень (збереглися лише Стрітіння Господнє та Воскресіння Лазаря). Крім того, на царських вратах втрачено п'ять зображень, зокрема Ангела (на лівій ступці врат), що приніс благу вість Діві Марії, яка зображена в медальйоні правої ступки врат і, разом з Ангелом формує композицію „Благовіщення”. Також відсутні зображення євангелістів у інших чотирьох медальйонах врат.

Наприкінці ХІХ ст. переписувався і лик Царів в Прабатьківському ряді. Про це свідчить портретне зображення царя Миколи ІІ.

У ХVІІІ столітті в церкві встановлено різаний з липи іконостас, який зберігся до наших часів. Він досить примітивний за формами, але цікавий за своїми пропорціями. Оздоблений плоскими різьбленими орнаментами і колонами. Частина різьблених орнаментів і ікон іконостасу втрачено.

Розписи стін інтер'єру церкви виконали в 1906 р. учні Лаврської малярної школи під керівництвом художника І. Їжакевича художники Ф.Коновалюк, Г.Тимків, В.Сидоренко та В.Шуршиков на що вказує напис на парусі з зображенням євангеліста Марка: „Склифось 1906”. До речі, і ім'я самого

євангеліста написано не „Маркь”, як зазвичай, а „Марко”, тобто дано суто українське трактування.

Загальна ідея побудови розписів, які починаються з галереї і закінчуються в розкритті інтер'єру самої церкви, полягає в поступовій підготовці віруючих до входу у Храм Господній.

Так, наприклад, на коробовому склепінні галереї зображено архітектурні ансамблі та багатий рослинний орнамент. Останній, в свою чергу, поділяється на дві групи: супроводжувальний, тобто такий, що гармонійно продовжує архітектурні композиції, при цьому одночасно є їх фоном. Друга – носить суто декоративний характер і, відповідно, лише заповнює простір, що залишився: арки віконних прорізів галереї, склепіння перед входом тощо. Далі ця група буде відігравати провідну роль в оформленні інтер'єру церкви. Отже, потрапляючи до галереї, віруючі підіймалися крізь природу та „хімерні”, хоча, можливо, і досить реальні „міста”, відчуваючи важкий і водночас містифікований шлях до входу у Дім Господа.

Розписи інтер'єру церкви вражають своєю композиційною побудовою, багатством кольорів. Всі площини стін, віконних прорізів прикрашають орнаментальні композиції, в які гармонійно вписані постаті святих, кількість яких, разом із зображеннями на ліхтариках (не враховуючи євангелістів в попружних арках, парусах та на іконостасі), становить 64 постаті, чим ще раз підкреслюється назва самої церкви – Всіх Святих. При цьому слід зазначити, що поряд із зображеннями традиційних святих у віконних нішах зображені постаті Нестора літописця, Аліпія-іконописця тощо [8].

При вході до внутрішнього об'єму церкви з галереї, праворуч зображено Святих Кирила та Мефодія, ліворуч – Рівноапостольного князя Володимира. На попружних арках – 10 апостолів, котрі зазвичай розміщувалися в міжвіконних аркових прорізах барабану. Замість них там зображені орнаментальні пальми, а розташовані нижче чотири потрійні групи постатей із зображенням над кожною середньою Спаса нерукотворного лише натякають на традиційне трактування композиції зображень. В парусах – лише два євангеліста: Марко та Лука, замість Іоанна та Матфея – рослинний орнамент, оскільки висота іконостаса настільки велика, що все одно закривала би частину євангелістів (тому вірогідно, що у другій половині XIX ст., іконостас було перенесено з іншої церкви). Однак всі євангелісти були зображені на Царських вратах (на сьогодні вони втрачені) [4].

В 1968 – 1973 роках під керівництвом головного художника Інститута „Укрпроектреставрація” І.Дорофієнко проведено дослідження і реставрацію розписів церкви. Внаслідок досліджень на західній стіні і на панелі вівтаря було виявлено первісний орнаментальний розпис XVII століття [4].

В 1903 році з Трапезної палати Лаври до церкви були перенесені два мармурові з мозаїчним орнаментом кіоти, які встановлені на північній і південній стінах церкви. В них зображені: святий преподобний Іоаннікій Великий (ліворуч) та святий преподобний Іоанн Хреститель (праворуч), виконані в техніці олійного живопису [5].

Конструкція будівлі являє собою монолітне цегляне мурування з несучими стінами, стіни цегляні на вапняному розчині, склепіння першого ярусу поверху – цегляні коробові. Дах II-го ярусу складається з дерев'яних крокв, обшитих латами із дощок. Покриття даху виконане з оцинкованої покрівельної сталі, пофарбоване в зелений колір окисом хрому. Покриття бань і маківок виконане з листової міді та позолочено [8].

На час складання акту технічного стану від 18.02.16 №2016/1-82 загальний технічний стан будівлі було охарактеризовано як незадовільний, а стан монументального живопису, як аварійний.

В 2000 році для ремонту інженерних комунікацій поблизу корпусу №82 було вирито траншею, яка проходила по Лаврському провулку і через проїзд церкви Всіх Святих виходила на трасу Економічної вулиці КПЛ. На ділянці траншеї, що розташовувалася навпроти північного фасаду корпусу №82, було зафіксовано рештки природної стратиграфічної колонки та маловиразні ями XVII-XVIII ст. На відрізок траншеї, що розташовувався навпроти південного фасаду церкви (в районі східного фасаду корпусу №20), було виявлено рештки якоїсь тимчасової господарської споруди у вигляді горизонтальної викладки з уламків плінфи на цем'янковому розчині. Інших археологічних об'єктів та знахідок тут не зафіксовано[1]. Безпосередньо у площині та на ділянках фундаментів церкви Всіх святих архітектурно-археологічних досліджень не проводилося.

Висновки

Церква Всіх Святих над Економічною брамою є невід'ємною частиною комплексу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та архітектурного ансамблю Верхньої Лаври.

Пам'ятка повністю зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, відіграє активну роль містобудівного акценту у навколишньому середовищі – відповідає критерію автентичності. Як складова частина ансамблю Верхньої Лаври, корпус відповідає таким основним критеріям:

- безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;
- справила значний вплив на розвиток архітектури, містобудування, мистецтва України;

– є витвором зниклого мистецького стилю високого бароко (доби Гетьманщини).

В розпланувально-просторовому і стильовому рішенні вона є цінним зразком монастирської архітектури XVII-XVIII століть доби Гетьманщини.

Враховуючи автентичність загального об'єму пам'ятки, її розпланувальної структури, пластики і архітектурно-декоративного оздоблення фасадів, маючи на увазі визначну містобудівну роль споруди, предметом охорони пам'ятки є її розпланувально-просторова композиція з історичними параметрами конструктивної схеми, а також архітектурно-пластичне і декоративне вирішення фасадів та інтер'єрів, у тому числі монументальний живопис інтер'єру та іконостас.

Література

1. Балакін С.А. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку.// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.: 2003. - Вип.№ 12. – С. 59-67.
2. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т ареол., Ін-т історії. Підг. Тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 129-130, 232.
3. Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – С. 294.
4. Говденко М., Корнеєва В. Києво-Печерська лавра: варіації на тему реставрації // З історії української реставрації / За ред. В.Тимофієнка, упоряд. В.Отченашко, А.Антонюк. – К.: Українознавство, 1996. – С.12 (іл. С.13).
5. Державний історико-культурний заповідник: Путівник. К.: Мистецтво, 1979. – 262 с..
6. Закревський Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 684
7. Зодчество Украины: Сборник Академии Архитектуры УССР. – К., 1954. – С. 166.
8. Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.; За ред. В.І.Тимофієнка – К.: Техніка, 2003. –с. 212-213.
9. Історія українського мистецтва. В шести томах. Том третій. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. – К., 1968. – С. 17, 56, 76, 82, 83. Іл. – С. 90, 91.
10. Історія українського мистецтва. В шести томах. Том четвертий. Мистецтво другої половини XIX-XX століття. – К., 1970. – с. 237.
11. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К.: Техніка, 2004. – С.111-114.
12. Киево-Печерский историко-культурный заповедник. Краткий путеводитель. – К., 1971.

13. Києво-Печерська лавра (XI-XX ст., Київ). В кн.: 100 найвідоміших шедеврів України / Авт. упоряд. Ламонова О., Романовская Т., Русяева М., Рядова В., Сєдак О., Харченко О., Черняков І., Шинкарук М. – К.: Автограф, 2004. – С. 206.

14. Логвин Г.Н. Киево-Печерская Лавра. – М., 1958.

15. Мірошник Н.С. Проблеми охорони об'єктів монастирської архітектури в поєднанні з історичним ландшафтом. – К., 1999.

16. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). В четырёх томах. Ред. коллегия Н.Л. Жариков, И.И.Артёменко и др. 1 том. Киев и Киевская область. – К.: Будівельник. 1983р. – с. 56. – 2 ил.

17. Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської Лаври кінця XVIII-XX століття, К., 2001.

18. Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, Постанов, Розпоряджень Уряду Української РСР (1917-1941 рр.). – К., 1963. – Т. 1. – С. 305.

Аннотация. В статье описывается история и архитектура церкви Всех Святых Киево-Печерской Лавры в Киеве – памятника украинского барокко, его специфические черты, настенная живопись, конструкции и строительные материалы. Были проанализированы исторические источники, которые описывают церковь Всех Святых.

Ключевые слова: барокко, Украина, Киево-Печерская Лавра, церковь Всех Святых.

Abstract. The article describes the history and architecture of the All Saints' Church in Kyiv-Pechersk Lavra – the monument of Ukrainian Baroque as well as its specific features, wall paintings, construction and building materials. The authors analyses the historical sources, which described the All Saints' church.

Key words: Baroque, Ukraine, Kyiv-Pechersk Lavra, All Saints' Church.